

ԸՍՏ ԶԵՎԻ ԵՎ ԻՄԱՍՏԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿԱԾ ԲԱՌԵՐԻ ԴԵՐԸ
ԿՐՏՆԵՐ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՅԱՅՏԻՉ ԽՈՍՔՈՒՄ

Բառապաշարի ոճաբանական դասակարգման սկզբունքներից մեկը բառային կազմի խմբավորումն է, նրա դաս դասումն ըստ նրանց արտահայտած իմաստի ու ձևի: Նշված ելակետով հայերենի (ինչպես նաև մյուս լեզուների) բառապաշարը բաժանվում է չորս խմբի՝ հոմանիշներ, հականիշներ, համանուններ և հարանուններ:

Անառարկելի է, որ լեզվի՝ ինչպես բառապաշարի, այնպես էլ քերականական միջոցների ոճական հնարավորություններն առաջին հերթին դրսևորվում են հոմանիշության հողի վրա, քանի որ նրանք խոսքին յուրահատուկ պատկերավորություն, արտահայտչականություն և ոճական բազմապիսի երանգավորում հաղորդող լեզվական միավորներ են (Լ.Եզեկյան):

«Հոմանիշությունն այն իրողությունն է, երբ լեզվական տարբեր ձևերում (բառային և քերականական) արտահայտվում է մոտ կամ երբեմն նույնիսկ նույն իմաստը: Այս առումով էլ հոմանիշությունը մի դեպքում բնութագրվում է որպես մոտ իմաստ արտահայտող (մերժիմաստ) լեզվական միավորներ, իսկ մյուս դեպքում՝ միաժամանակ և՛ մոտիկ (մերձակա), և՛ նույնական իմաստ արտահայտող լեզվական իրողություններ» (Լ.Եզեկյան):

Այս իմաստով դիպուկ է նաև ռուս լեզվաբան Ա.Պ.Եվգենևայի հետևյալ սահմանումը, որ վերաբերում է բառային հոմանիշներին. «Հոմանիշներն իրենց իմաստներով մոտիկ կամ նույնական բառեր են, որոնք արտահայտում են միևնույն հասկացությունը, սակայն միմյանցից տարբերվում են կամ իմաստային նրբերանգներով, կամ ոճական երանգներով, կամ այս երկու հատկանիշներով»:

Հոմանիշների ուսումնասիրությունը հիմնականում կատարվել է բառային հոմանիշների սահմաններում, քանի որ և իմաստային մերժությունը, և՛ իմաստային նույնությունն ամենից առաջ նկատելի է և կիրառելի լեզվի բառային մակարդակում: Բառային հոմանիշներն իրենց արտահայտչական, իմաստային, ոճական նրբերանգներով ու կիրառության հաճախականությամբ ոճաբանության ուսումնասիրության կարևորագույն և առանցքային լեզվական միավորներ են և տարրական դասարաններում գեղարվեստական ստեղծագործությունների ուսումնասիրման համար հիմնական ելակետ:

Քանակական առումով հոմանշային շարքը կազմված է լինում նվազագույնը երկու միավորներից և լինում է երկանդամ ու բազմանդամ:

Հայերենում ավելի տարածված են և գերակշռում են բազմանդամ հոմանշային շարքերը: Կան հոմանշային շարքեր, որոնց մեջ մտնող բաղադրիչ հոմանիշների թիվը անցնում է տասնյակից: Հոմանշային շարքում կարող են լինել լեզվի զարգացման տարբեր փուլերին ու շերտերին պատկանող բառեր, բառակապակցություններ, որոնք ունեն ոճական որոշակի երանգավորում: Հոմանշային շարքում սովորաբար առանձնանում է բառերից մեկը, որը տվյալ դեպքում հասկացությունն արտահայտող հիմնական, ելակետային բառն է, ունի ընդհանուր իմաստ, ոճական առումով չեզոք է, դա հոմանշային շարքի հիմնաբառն է կամ հենաբառը (ինչպես գեղեցիկ, սիրուն, գեղանի, գեղեցկուհի, սիրունիկ, գողտրիկ, (արևմտի) աղվոր, (բքբ.)խորոտիկ, խորոտիկ-մորոտիկ, թառլան, շարմաղ, շարմաղերես, (մանկ.) պուպուշ, պիպիշ, չքմաղ, չքմաղագեղ, չնաշխարհիկ, չքմաղաղեմ, չքմաղատես, չքմաղատիպ, գեղաղեմ, գեղատես, գեղապատկեր, սիրունատես, լուսերես, նրբաղեմ, բարեգեղ և այլն) (Ա. Մ. Սուքիասյան):

Այսած առաջին դասարանից ուսուցիչը աշակերտների ունեցած բառի իմաստային կողմի ընկալման ունակությունը զարգացնելու նպատակով բազմաբնույթ վարժություններ է կատարում ծանոթ բառերին իմաստով մոտ և հակառակ իմաստ արտահայտող բառեր գտնելու ուղղությամբ, և այդ բնական է, որովհետև բառային աշխատանք կատարելիս աշակերտները ոչ միայն հասկանում ու բացատրում են ընթերցած նյութի իրենց համար անծանոթ բառերը, այլև սովորում են դրանք օգտագործել խոսքում կամ դրանցով նախադասություններ կազմել, գտնում այդ բառերին իմաստով մոտ և հակառակ իմաստ արտահայտող բառերը: Երեխաները մեծ հաճությամբ լծվում են այդ աշխատանքին. այստեղ է, որ ուսուցիչը իր մանկավարժական վարպետությամբ պետք է ցույց տա հոմանիշ բառերի արտահայտչական ուժը:

Հոմանիշների ուսուցումը կրտսեր դպրոցում ունի գործնական ու ճանաչողական արժեք և գործում բառապաշարի հարստացման հիմնական աղբյուրներից մեկն է: Աշակերտները պետք է իմանան, օրինակ՝ անսիրտ, անզուր, անսիրտ, անողոր, ռաժան, քիտ, վայրագ բառերի միջև եղած իմաստային ոչ միայն ընդհանրությունը, այլև կարողանան դրանք գործածել տեղին՝ իմաստային նրբերանգների հաշվառումով:

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ հոմանիշների գործածության մի այլ կողմ ևս. խոսքը վերաբերում է այն իրողությանը, որ իմաստային միևնույն շարքի հոմանիշները կարող են գործածվել միայն տարբեր բառական միջավայրում, կապակցվել տարբեր բառերի հետ (Ս. Գ. Աբրահամյան):

Օրինակ, հուշիկ, հանդադր, կամագ, կամագուկ, մեղմ հոմանիշներից յուրաքանչյուրը, մյուսների հետ իմաստային ընդհանրությամբ հանդերձ,

ունի նաև կիրառական որոշակի տարբերություն, որը և պետք է բացատրել աշակերտներին: Հմտ. հուշիկ թափել. մեղմ ընկալողություն. մեղմ երաժշտություն. հանդարտ ընթացք. կամազ խոսել. բայց ոչ՝ հուշիկ երաժշտություն. կամազ ընկալողություն. հանդարտ ևս հմա և այլն:

Հայտնի է, որ հոմանիշները չեն փոխարինում մեկը մյուսին, այլ օգնում են ճշգրտելու, ավելի պարզ դարձնելու խոսողի մտքերը: Այսպես՝ սուրբ. մաքուր. անարատ բառերից Ս.Կապուտիկյանը «Իմ հայ լեզու» բանաստեղծության մեջ օգտագործել է սուրբ բառը: Այս սուրբ չի կարելի փոխարինել մաքուր. անարատ հոմանիշներով: Փաստորեն դրանց օգնությամբ հասկանում ենք սուրբ բառի իմաստը և պատկերացում կազմում «զանձերով լի զանձատան բանալու» սուրբ լինելու մասին: Տարաբնույթ առաջնորդանքների կատարման ճանապարհով աշակերտները համոզվում են, որ չափածո ստեղծագործությունների մեջ փոխադարձ փոխարինելիությունը ոչ միայն անհարմար է ոճական կիրառության տեսակետից, այլև խախտում է բանաստեղծության չափն ու հանգը, խարխուլում հեղինակի ոճը:

Շահեկան է, որ աշակերտներն ունենան հոմանիշ բառերի տեսող՝ իրենց սովորած, դասագրքերի մեջ հանդիպող հոմանիշները գրելու համար: Հոմանիշների ամեն մի շարքի կամ խմբի մեջ մտնող բառերը նպատակահարմար է գրել ոչ թե այբբենական կարգով, այլ իմաստային, կիրառական յուրահատկության հաշվառման սկզբունքով (հոմանշային շարքով): Ինչպես՝ խնդրել. հալածել. աղաչել. աղոթել. քահանան, աղետել: ճիշտ է, հոմանիշներն ըստ իմաստի ընդգծվածության աստիճանական մեծացման դասավորելը դժվար աշխատանք է, բայց այդ աշխատանքը կարելի է կատարել չորրորդ դասարանում: Հոմանիշների ուսուցմանը անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել բոլոր առիթներով՝ թե՛ դասագրքային նյութերի օգտագործման, թե՛ արտադասարանական ընթերցանության, թե՛ աշակերտների գրավոր ու բանավոր խոսքի զարգացման ուղղությամբ աշխատանքներ տանելիս:

Հոմանիշների և առհասարակ բառերի նպատակային գործածության վերաբերյալ կարելի է աշակերտներին տալ տարբեր բնույթի հանձնարարություններ: Օրինակ՝ կարելի է տալ բառերի, այդ թվում՝ հոմանիշների շարք ու հանձնարարել գրել շարադրություն՝ դրանց օգտագործմամբ: Կարելի է առաջադրել նախադասություններ՝ որոշ բառերի բացթողումով և հանձնարարել՝ տրված հոմանիշներից առավել դիպուկներով լրացնել բացթողումները: Կամ՝ տալ տարբեր իմաստ ունեցող բառերի ցանկ և հանձնարարել՝ գտնել դրանց հոմանիշներն ու վերջիններս օգտագործել նախադասություններում:

Երեխաների տրամաբանական մտածողության, վերլուծական-համադրական կարողությունների զարգացմանը մեծապես նպաստում են նաև

հոմանշային շարքերի ուսուցումը: Այս շարքերի ուսուցումից հետո միայն հնարավոր կլինի հոմանիշների իմաստային նրբերանգները ըմբռնել տալը կրտսեր դպրոցում: Հայտնի է, որ հոմանիշները լեզվում հանդես են գալիս իմաստային շարքերով՝ երկանդամից մինչև բազմանդամ կառուցվածքով: Ցավոք, թեև տարրական դպրոցի մայրենիի դասագրքերում զետեղված գեղարվեստական ստեղծագործությունները լի են հոմանշային շարքերի բառերով, սակայն դասվարները դրանք չեն դիտարկում: Սուբիասյանը հոմանշային շարք է համարում մերծիմաստ բառերի այն խումբը, որի անունները միավորված են հոմանշական կապերով:

Որպեսզի աշակերտներն ըմբռնեն հոմանշային շարքերի էությունը և ծեռք բերեն դրանց տարբերակման կարողությունները, շահեկան է իրականացնել բառիմաստների հակադրության սկզբունքը: Ռեսուցիչը պիտք է իմանա (աշակերտներին այս մասին պետք է բացատրել), որ հոմանշային շարքի առաջին բառը կոչվում է հիմնաբառ, իսկ շարքի մյուս բառերի իմաստն աստիճանաբար ծեռք է բերում սաստկական նշանակություն՝ արտահայտելով կամ դրական, կամ բացասական գնահատություն:

Բնագրի վրա տարվող աշխատանքի ժամանակ գրեթե բոլոր ուսուցիչներն ուշադրություն են դարձնում ոչ միայն հոմանիշ, այլև հականիշ բառերի վրա: Հականիշ բառերն իրենց վառ արտահայտչականությամբ, ասելիքի շեշտակիությամբ ու դիպուկությամբ միշտ էլ կենսունակ ոճական միջոց են եղել թե՛ հին, թե՛ միջին և թե՛ նոր դարերի պոեզիայում ու արձակում: Այստեղ, բացի արտահայտչականության ու դիպուկության գործոնից, թերևս դեր ունի նաև սեղմության, համառոտության գործոնը, որը, բնականաբար, նվազ էական հանգամանք չէ:

«*Հականիշներն* իրենց ընդհանուր տեսակարար կշռով (որակապես, թե քանակապես) զիջում են միայն հոմանիշներին:

Հականիշ են կոչվում արտաքին հնչյունական կազմով՝ ձևով տարբեր, իմաստով հակադիր բառերը, ինչպես՝ լավ-վատ, մեծ-փոքր, կարճ-երկար, գիշեր-ցերեկ, սկիզբ-վերջ, լույս-խավար, գնալ-գալ, տանել-բերել, իջնել-բարձրանալ, ծնվել-մեռնել, շուտ-ուշ, արագ-դանդաղ, վեր-վար, ներս-դուրս, այո-ոչ և այլն»(Ա. Խ. Մարգարյան):

Բառակազմություն թեման անցնելիս երկրորդ դասարանցիները ծանոթանում են պարզ, բարդ, ածանցավոր և բարդ ածանցավոր բառերի հետ: Չի խանգարում երեխաներին բացատրել նաև, որ հականիշներ կազմվում են բառերի այդ տեսակներին ածանցներ ավելացնելով, ինչպես կեղծ-անկեղծ, մխիթարական-ամմխիթարական, հուրասեր-անհուրասեր, պատասխանատվություն-անպատասխանատվություն և այլն:

Սեր ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ կրտսեր դպրոցականները խոսքում ավելի շատ օգտագործում են տարարմատ հականիշները, որովհետև հականշային այդ զույգերը կազմելիս առավելագույնս նրանք օգտագործում են իրենց կոնկրետ մտածողությամբ պայմանավորված բառապաշարի առավել ակտիվ բառերը: Սակայն, երբ երկրորդ դասարանում յուրացնում են ժխտական նախածանցներով նոր բառեր կազմելու ձևերը, սկսում են առավելությունը տալ այդ ածանցներն ունեցող բառերով կազմված հականշային զույգերին: Հականշային զույգերի կազմման այդ եղանակը հետագայում այնքան է մատչելի դառնում աշակերտներին, որ հաճախ ուսուցիչները ստիպված են լինում խնդրել, որ աշակերտները կազմեն տարարմատ հականշային զույգեր (անշուշտ առանց եզրույթի օգտագործման): -

Հականիշները ոճական, արտահայտչական բավական մեծ դեր են կատարում լեզվում: Արտացոլելով արտաքին աշխարհի երևույթների, իրողությունների միջև դրսևորվող կապերն ու հարաբերությունները նրանք լեզվի արտահայտչական կարևորագույն միջոց են և ամենալայն հնարավորություններ են ընծեռում ամենաբազմազան համեմատություններ անելու, տարաբնույթ հակադրություններ ու հակասություններ արտահայտելու, ինչպես նաև խոսքը պատկերավոր, հմայիչ ու ազդեցիկ դարձնելու համար (Ա. Ս. Մարգարյան):

Հականիշ բառերի հիմնական գործառույթը հակադրությունների համար իբրև լեզվական միջոց ծառայելն է: Օրինակ «Հետո նա սկսեց նկարել: Վրժինը բառձռանում ու խոնում էր այնպես, որ կարծես նկարչի ձեռքին ոչ թե վրժին էր, այլ մուրճ, և նա ոչ թե նկարում, այլ կոփում էր ծաղիկները»:

Հականիշների յուրացման, հականիշներով երեխաների բառապաշարը հարստացնելու, խոսքում դրանք տեղին օգտագործելու կարողության զարգացման նպատակով մենք ստեղծել ենք լեզվական այդ երևույթին նվիրված վարժությունների համակարգը և փորձարկել մեր փորձարարական դասարաններում: Բերենք դրանցից մի քանիսը.

Խմբավորել հականիշները զույգերով. (տրվում է բառերի շարք և հանձնարարվում դուրս գրել հականշային զույգերը: Օրինակ՝ սուր, նուրբ, սիրել, օգնել, հարձակվել, ատել, խանգարել, պաշտպանվել, կոպիտ և այլն):

Յուրաքանչյուր նախադասության մեջ գտի՛ր երկու և ավելի հականիշ զույգեր: Օրինակ՝ ա) Խաղաղությունը երջանկություն է, պատերազմը դժբախտություն: բ) Կառուցելը դժվար է, իսկ քանդելը՝ հեշտ:

Գտի՛ր տրված բառերի հականիշները: Տրվում են բառաշարքեր (գոյական, ածական, բայ), իսկ երեխաները լրացնում են շարքը:

Հականիշների շուրջ պարբերաբար կատարվող նման աշխատանքը կզարգացնի երեխաների տրամաբանական մտածողությունը, կհարստացնի նրանց ակտիվ բառապաշարը, կսովորեցնի կառուցել կապակցված խոսք:

Հականիշները արտահայտչական բազմազան դրսևորումներ ունեն: Նրանք գալիս են դարերի խորքից, ժողովրդական լեզվամտածողության լավագույն արտահայտություններ են: Եվ բնավ պատահական չէ, որ նրանք ավելի շատ ու լայնորեն են գործածվում առածներում, ասացվածքներում, հանելուկներում: Դրանք օգտագոծված են մայրենիի գործող դասագրքերում, և դասագործընթացում ուսուցիչները լուրջ աշխատանք են տանում դրանցում հականիշների գործածության առանձնահատկությունների բացահայտման ուղղությամբ: Օրինակ

Գիտունի հետ քար քաշիր, անօետի հետ փլավ մի ուտի:

Սարը սարին չի հանոհախ, մարդը մարդուն կհանոհախ:

Մուշտակդ կարիր ամռանը, մանգաղդ սրիր ձմռանը:

Գիտունը խելքով, հիմառը գենքով:

Հանրակրթության տարրական օղակում աշխատանք է տարվում նաև երեխայի խոսքը համաճում բառերով հարստացնելու ուղղությամբ: Անշուշտ, համաճուն եզրույթը դասարանում չի գործածվում, սակայն քանի որ դասագրքի նյութերում աշակերտները հաճախ են հանդիպում համաճուն բառերի, ուսուցիչը պարտավոր է որոշակի մակարդակով աշխատանք տանել դրանց բացատրման և խոսքում ճիշտ օգտագործման առումով՝ մասնավորապես շեշտը դնելով խոսքի արտահայտչականության վրա: Այս աշխատանքն իրականացնելիս ուսուցիչը պիտի իմանա, որ «Համաճունները ձևով, իրենց հնչյունական կազմով և արտասանությամբ նույն, բայց իմաստով իրարից տարբեր բառեր են ու քերականական ձևեր(Ա. Մարգարյան: Օրինակ՝ ափ (ծեռքի թաթի ներսի կողմը) և ափ (սահման, եզր, ծայր, գետափ), աղի (աղիք) և աղի (աղալի), լալ (լաց լինել) և լալ (համր խոսելու կարողությունից զուրկ) և այլն:

Համաճունության դեպքում նույն են լինում բառի թե արտասանությունը և թե գրությունը: Եթե բառն այդ երկու հատկանիշներից միայն մեկով է նման մյուսին, ուրեմն համաճուն չէ: Այսպես, հոռո բառը, որ նշանակում է առաւտ հոսող (հոռո անձրև) գրությամբ նման է հայո բառի եզակի սեռականին, որի հետ գործածված է ց ստացական հոդը՝ հոռո: Օրինակ՝ հոռո մագերը ճերմակ են: Սակայն հոռո բառը և հոռո բառածևը ունեն տարբեր արտասանություն: Սրանք համագիր բառեր են:

Կա և հակառակ երևույթը. տարբեր բառեր, որոնք ունեն տարբեր գրություն, կարող են ունենալ միևնույն արտասանությունը: Օրինակ՝ ղո (ճիճու) և որո (խաղողի վազ), երկուսն էլ արտասանվում են որո: